

УДК 340.132.6

В.В. ДУМА, ад’юнкт кафедри теорії держави і права
Київського національного університету внутрішніх справ

ПІДХОДИ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВИХ НОРМ

Анотація. Щодо підходів до праворозуміння та реалізації правових норм.

Сучасна юридична наука не містить єдиного розуміння категорії “реалізація норм права”, незважаючи на те, що це питання активно розробляється юридичною наукою ще з 60-х років ХХ ст. Цей процес продовжувався і в подальший період. Чимало праць були присвячені правозастосуванню, яке розглядалося як одна з форм реалізації норм права [12, с. 20]. Актуальність досліджень даної проблеми пов’язана передусім з тим особливим значенням, яке має для суспільства реалізація норм права. Л.С. Явич зазначає, що не правові установки самі по собі, але їх втілення у діяльності людей, у суспільних відносинах здатне рухати культуру і технічний прогрес, впливати на політичну і соціальну структуру суспільства [25, с. 201].

В свою чергу, В.В. Лазарєв зауважує, що цінність приписів, що містяться в нормах права, набуває реального значення лише за умови втілення їх у конкретних суспільних відносинах [12, с.12].

Дана тема й досі залишається актуальною і дискусійною, перш за все у зв’язку з існуванням у деяких країнах дворівневої системи законодавства (федеративного і республіканського) і дворівневим застосуванням норм права в рамках принципу розподілу влади. Тому стають зрозумілими різноманітні позиції авторів при дослідженні поняття реалізації права.

При цьому, варто погодитись з М.К. Маліковим [14, с. 18], який зазначає, що в якості вихідного беруться наступні обставини.

По-перше, поняття реалізації права використовується в усіх галузях юридичних наук без урахування особливостей реалізаційної політики, конституційних положень, кримінальної і процесуальної діяльності.

По-друге, при трактуванні реалізації права не виділяється механізм соціального управління [15, с. 90].

По-третє, реалізація права повинна бути визначена в рамках механізму правового регулювання, а не правовідносин [1, с. 184].

Незважаючи на суттєві розробки, на сьогодні ще чимало питань реалізації норм права, які мають важливе теоретичне та практичне значення, залишаються дискусійними та недостатньо вивченими.

Варто підкреслити, що в юридичній науці існує ряд понять, які тим чи іншим чином пов’язані із здійсненням правових приписів у поведінці, діяльності суб’єктів права. Мова йде про такі поняття, як реалізація норм права, правореалізація (реалізація права), здійснення права (норм права), дія права, правове регулювання, правомірна поведінка, законність, правопорядок.

Під реалізацією норм права в юридичній літературі розуміють фактичне здійснення правових приписів у поведінці, діяльності (бездіяльності) суб’єктів права [18, с. 129].

Окремі правознавці у зв’язку з цим зазначають: “Реалізація права – це різноманітний процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб’єктів.

Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасна й точна реалізація правових норм – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку” [8, с. 210].

При цьому варто підкреслити, що прийняття нормативного акта – це попередній етап правового регулювання. Головний аспект правореалізації полягає у тому, щоб на практиці здійснити ті заходи, які стали нормою права, але ще не знайшли свого втілення у житті. У загальній теорії права під реалізацією правових норм розуміють “таку поведінку суб’єктів права, в якій втілюються приписи правових норм (правомірна поведінка), практична діяльність людей по здійсненню прав і виконанню юридичних обов’язків. Іншими словами, це втілення у вчинках людей тих вимог, які в загальній формі відображені в нормі права. Реалізація норм права є безпосереднім результатом правового регулювання, конкретний його прояв” [9, с. 428].

О.Ф. Скакун під реалізацією норм права розуміє “втілення приписів правових норм в правомірній поведінці суб’єктів права, в їх практичній діяльності. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат” [22, с. 386]. Аналогічне формулювання реалізації правових норм дає П.М. Рабинович. Зокрема, він підкреслює, що “реалізація правових норм – це здійснення їх приписів у практичних діях (бездіяльності) суб’єктів”. При цьому підкреслюється, що соціальною сутністю реалізації правових норм є задоволення учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятними (допустимими) способами, засобами, які змодельовані, “сконструйовані” державою [18, с. 129].

На підставі вищевикладених понять, реалізація права включає в себе такий основоположний аспект, яким є правомірна поведінка суб’єктів права – будь-які вчинки учасників суспільних відносин повинні бути засновані на правових приписах або бути такими, що не заборонені ними. Тобто “дозволено все, що не заборонено законом”. Непорушення заборон (пасивна поведінка), в свою чергу, дає можливість безперешкодній реалізації прав і свобод інших суб’єктів права. Цій же меті сприяє виконання ними своїх обов’язків, що є другим боком правореалізації. Якщо реалізація особою своїх прав є добровільним актом дії, то виконання обов’язків має характер необхідності і забезпечується примусовою силою держави.

Реалізація права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб’єктів, їх позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. В аксіологічному аспекті реалізація являє собою задоволення, здійснення у визначеній правовій формі інтересів і потреб держави та інших суб’єктів права. Оскільки реалізація права відбувається у діях суб’єктів, то те, чи реалізується норма, чи ні, здебільшого залежить від соціальних властивостей даної норми. Саме ці властивості визначають і характер дії суб’єкта у тих випадках, коли норма не реалізується: або вона ігнорується, і не здійснюється жодних дій, чи здійснюється варіант поведінки, що порушує норму.

У зв’язку з цим, в юридичній літературі розглядалися різноманітні властивості, якості правових норм. Робилися вдалі спроби визначення інтегративних якостей норм права, які так чи інакше сукупно відображають усі інші соціальні і юридичні їх властивості.

При цьому, перш за все варто вказати на таку властивість норм, як соціальна цінність, якій присвячено значну кількість наукових праць [2, с. 193]. Важливість визначення ознаки соціальної цінності виходить із того, що співвідношення норм з цінностями дозволяє говорити про ієрархію норм відповідно до ієрархії цінностей суспільства, соціальних груп, індивідів [5, с. 39]. Норми права відображають соціальні (матеріальні і духовні) цінності і спільно з ними регулюють суспільні відносини. Це визначає можливість аксіологічного підходу до норм права і їх реалізації і, зокрема, ту

обставину, що категорія “відносини до права” існує лише як абстракція, і реальна дія на правову поведінку суб’єктів виявляється цінністю кожної конкретної норми, яка відображає характер і обсяг закріплених у ній соціальних цінностей [4, с. 7].

Варто погодитись з думкою В.С. Нерсисянца, що право виступає в якості найвищої соціальної цінності, але лише тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб’єктів соціального спілкування [17, с. 416]. Вчений зазначає, що у правовому суспільстві народ, з одного боку, і держава – з іншого, беруть на себе зобов’язання слідувати праву. У зв’язку з цим, В.С. Нерсисянц вбачає можливість розглядати проблему реалізації права у двох напрямках: 1) слідування праву з боку органів держави і посадових осіб; 2) здійснення права у вчинках громадян, у діяльності їх організацій і об’єднань [17, с. 417]. Тут простежується основна мета реалізації права – досягнення правопорядку в суспільстві, суть якого полягає у тому, що на основі права складаються реальні суспільні відносини, що врегульовані правом і упорядковані ним в результаті правомірної поведінки суб’єктів суспільних відносин.

В якості синоніму до “реалізації права” нерідко використовується таке поняття, як “дія права”. “Дія права” часто вживається в тому ж розумінні, що і реалізація права. Так, Д.А. Керімов, говорячи про перетворення правової можливості у дійсність, підкреслює, що: “Слідом за цим (перетворенням) настає період дії самого права, регулювання відповідних суспільних відносин (правореалізація)” [10, с. 348].

На думку більшості вчених, дія права охоплює: а) предметну дію; б) дію у часі; в) дію у просторі; г) дію за колом осіб.

Хоча акти різного рівня і різної юридичної сили діють по-різному, є дещо спільне, що характеризує дію права у цілому.

Варто зазначити, що до предметау правового регулювання входять вольові відносини, що виключає поширення дії права на події або стани, в яких не бере участі людська воля. Справити вплив на їх перебіг право не може. Законодавець виключає притягнення до відповідальності за напрям думок, вважаючи таку практику реакційною і оголошуючи відповідні нормативні акти неправовими.

У часі дія права починається ще до появи державного веління. Напроти, саме право спонукає законодавця до дії. Саме право вимагає свого закріплення у законі. І лише потім актуалізується проблема дії актів, виданих в установленому порядку компетентними державними органами.

Дія права у просторі не обмежена будь-якими територіальними межами, не випадково, що має місце примат міжнародного права, йде процес формування світового права. Однак дія законів та інших нормативних актів, що походять від держави, обмежується рамками державної території. Право адресоване людині. Але, втілюючись в нормативно-правових актах держави, воно обмежується у своїй дії, як правило, колом осіб, які проживають на території даної держави [17, с. 416].

Досить детальний аналіз поняття “дії права” проводить В.І. Гойман, який розглядає різноманітні зв’язки цього явища, його співвідношення із суміжними поняттями. Вчений пропонує визначення дії права як здатності права справляти вплив на особистість, спільність людей і внаслідок цього забезпечувати правомірний характер їх діяльності і вчинків і на цій основі сприяти встановленню реального панування права в суспільних відносинах [7, с. 28]. На його думку, зміст дії права включає в себе такі чотири компоненти:

- правовий вплив (сукупність правових і соціальних засобів, що спонукає суб’єктів вступати в соціально-правове спілкування, вчиняти правові дії);

- сприйняття права (відображення права у свідомості, “буття права в соціальному суб’єкті”);
- правова дія (соціально-правова активність суб’єктів);
- правопорядок (стан упорядкування відносин, які виникають як результат).

Отже, як уявляється, у даному визначенні мова йде не лише про саму дію права, але й про механізм і результат цієї дії. Формулюючи найзагальніші риси реалізації, її виділяють з дії права в якості самостійної правової категорії. Дія права ширше реалізації: за колом осіб, на яких вона поширюється; за часом дії; за територією поширення. В понятті “дія права” теорія узагальнює всі способи впливу юридичних норм на суспільне життя. Інформаційний спосіб, коли нормативний акт повідомляє суб’єктів про встановлені правила поведінки. Ціннісно-орієнтаційний дає оцінку різноманітним варіантам поведінки, цілеспрямовує діяльність суб’єктів. Нормативно-регулятивний, який, на відміну від двох попередніх, і є власне юридичним регулюванням. Більшість авторів вважають, що реалізація є стрижнем дії норм права, його юридичною основою [16, с. 174].

Із поняттями “дія права” та “реалізація права” пов’язана також категорія “правове регулювання”, яка зазвичай визначається як “здійснюваний за допомогою права і усієї сукупності правових засобів юридичний вплив на суспільні відносини”, як “цілеспрямований вплив на суспільні відносини за допомогою правових засобів” [1, с. 5].

В науковій літературі є загально визнаним, що правове регулювання починається з створення норм права і завершується їх здійсненням у діяльності, поведінці суб’єктів суспільних відносин [20, с. 29]. Так, категорія “правове регулювання” охоплює не лише вплив вже існуючих норм на суспільні відносини, а й процес їх виникнення, тобто правотворчість.

У зв’язку з цим, правове регулювання передбачає впорядкування, юридичне закріплення та охорону суспільних відносин шляхом застосування правових засобів. Його сферою є ті суспільні відносини, що потребують впливу. Ці відносини складають предмет правового регулювання, є вольовими, об’єктивно потребують впливу з боку держави та мають чітко визначений зміст.

С.С. Алексєєвим було запропоновано включити до складу правового регулювання акти реалізації прав і обов’язків [3, с. 26]. Виділення реалізації права з правовідносин було свого часу прогресивним явищем, оскільки механізм правового регулювання взагалі не може працювати без актів застосування права, за допомогою яких здійснюється нормативне індивідуальне регулювання [14, с. 28].

В юридичній літературі відзначається, що право діє на суспільні відносини не лише суто юридичними засобами, а й шляхом використання інших загальносоціальних методів. У зв’язку з цим, розрізняють дві форми дії права на відносини: правовий вплив і правове регулювання. Однак у сучасній вітчизняній теорії права немає єдиної точки зору щодо співвідношення цих форм як між собою, так і з дією права в цілому [13, с. 28].

У зв’язку з цим, правове регулювання слід відрізнити від правового впливу. Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя та знаходить своє відображення в інформаційній, виховній та інших ролях права. Правовий вплив на відміну від правового регулювання пов’язаний з тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, але на які поширюється дія права. Правовий вплив формується не тільки за допомогою таких засобів, як норми права, а й залежить від правової культури, яка сформувалась у даному суспільстві. Як справедливо зазначається в літературі, правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правових відносин, актів

застосування права) та інших правових явищ (правосвідомості, правової культури і принципів, правотворчого процесу).

Виходячи з цього, можна сказати, і ми погоджуємося з цим, що правове регулювання є складовою, формою прояву правового впливу.

Більшість вчених проводять розмежування між вказаними явищами і зазначають, що правовий вплив і правове регулювання як форми дії права на суспільні відносини різняться, по-перше, за предметом своєї спрямованості.

Предмет правового впливу є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання. Це, зокрема, коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає.

Предметом правового регулювання є найважливіші з точки зору держави суспільні відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації і сторони яких виступають їх свідомими вольовими учасниками.

По-друге, правове регулювання і правовий вплив відрізняються механізмом своєї дії на суспільні відносини. Якщо правове регулювання здійснюється за допомогою виключно юридичних засобів, то правовий вплив – за допомогою неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних тощо) механізмів [13, с. 30].

При широкому праворозумінні, де визнається існування права до закону, зміст термінів “реалізація права” і “дія права” змінюється. У поняття дії права можуть бути закладені й такі процеси, які походять від офіційного прийняття відповідних норм права. Реалізуватися (діяти) можуть і ті правила поведінки (норми), які вже склалися у суспільстві, але ще не набули форми нормативно-правового акта.

Звертаючись до розуміння понять “дія права” і “здійснення (реалізація) права”, Л.І. Спірідонов наголошує, що ці поняття не збігаються, оскільки у понятті “дія права” теорія узагальнює усі способи впливу юридичних норм на поведінку людей, а через них – і на суспільне життя. У зв'язку з цим, вчений вказує на такі три способи впливу права на діяльність індивіда [23, с. 202].

Найпростіший з них – інформаційний. Він має місце у випадку, коли юридична норма у тій чи іншій формі інформує своїх адресатів про те, що вимагає від них право, чого очікує від них суспільство і держава, оскільки вона представляє колективні інтереси. Інформаційний аспект властивий практично будь-якому нормативному акту. Юридичні норми повідомляють суб'єктів про те, на що вони мають право, і про те, що їм заборонено, про відповідальність за порушення вимог права і про заохочення у випадку досягнення визначених результатів. Вони інформують суб'єктів про основні правила поведінки в усіх сферах життя громадянського суспільства.

Другий спосіб впливу права на поведінку суб'єктів – ціннісно-орієнтаційний. На відміну від інформаційного він не лише повідомляє адресатам про те, яка поведінка від них вимагається, а й дає оцінку різноманітним варіантам людської поведінки.

Ці два способи впливу права на поведінку суб'єктів не є власне юридичними. Вони притаманні не лише праву, здебільшого вони носять ідеологічний характер.

Власне юридичний вплив передбачає, що притаманна праву нормативність в процесі своєї реалізації пов'язана із загальнообов'язковістю, а, отже, з можливістю забезпечення примусовою силою держави. Такий вплив називають правовим регулюванням.

Висновки.

На основі вищевикладеного, реалізація права має величезне значення. По-перше, шляхом правореалізації здійснюються суб'єктивні права і обов'язки, без яких учасники самотійно не зможуть втілити правові норми у життя. По-друге, норми права

визначають специфіку правовідносин, відповідно до якої визначається поведінка учасників правовідносин. По-третє, реалізація права необхідна також у випадку виникнення спору між учасниками правовідносин. Тоді у правозастосовний процес включаються спеціальні державні органи, наділені повноваженнями вирішувати конфлікт між учасниками правовідносин. Так, у випадку вчинення правопорушення реалізація норм права здійснюється компетентними органами від імені держави. По-четверте, реалізація норм права виникає за необхідності здійснення контролю з боку держави в особі його спеціальних органів за законністю і доцільністю дій їх учасників або коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів, спеціальне оформлення їх юридичної значимості (наприклад, нотаріальне посвідчення заповіту) [6, с. 14]. По-п’яте, актуальність реалізації конституційних норм обумовлюється вищою юридичною силою Конституції. Відповідно до статті 8 Конституції України “Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії”. Пряма дія закону означає дію закону незалежно від наявності нормативних актів, що конкретизують чи доповнюють його [11, с. 40]. У випадку наявності колізій у законодавстві правореалізації підлягають ті норми, що містяться у нормативно-правовому акті, який має вищу юридичну силу. Також з урахуванням реалізації права визначається й ефективність права.

Використана література

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 188 с.
2. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе / С.С. Алексеев. – М., 1971. – 223 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев : в 2-х т. – Т. 2. – М., 1982. – 360 с.
4. Афанасьева Л.В. Нормы права и их действие (вопросы теории) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 17 с.
5. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Политиздат, 1978. – 310 с.
6. Вопленко Н.Н. Реализация права / Н.Н. Вопленко. – Волгоград, 2001. – 48 с.
7. Гойман В.И. Действие права (методологический анализ) : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – М., 1992. – 42 с.
8. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник ; під ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
9. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома : підручник. – Львів: Новий Світ 2000, 2003. – 584 с.
10. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М.: Мысль, 1972. – 472 с.
11. Коментар до Конституції України . – К., 1996. – 377 с.
12. Лазарев В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.
13. Личность и уважение к закону: социологический аспект ; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1979. – 285 с.
14. Маликов М.К. Гносеологические основы реализации права / М.К. Маликов. – Уфа, 1998. – 304 с.
15. Морозова Л.А. Конституционное регулирование в СССР / Л.А. Морозова. – М.: Юрид. лит., 1985. – 143 с.
16. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О.І. Осауленко. – К.: Істина, 2007. – 336 с.

17. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов ; под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
18. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабинович. – К. : Атіка, 2001. –176 с.
19. Решетов Ю.С. Реализация норм советского права: системный анализ / Ю.С. Решетов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 157 с.
20. Решетов Ю.С. Механизм правореализации в условиях развитого социализма / Ю.С. Решетов. – Казань, 1980. – 165 с
21. Селіванов А.О. Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7. – С. 2-6.
22. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
23. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : учебник / Л.И. Спиридонов. – М. : Проспект, 2001. – 304 с.
24. Степанов И.М. Конституция и политика / И.М. Степанов. – М. : Наука, 1984. – 173 с.
25. Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 385 с.

~~~~~ * * * ~~~~~